

վերջանալը Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով, պարսիկների նվաճելը նրա ձեռքի տակ, Տրդատի հոր՝ Խոսրովի վրեժխնդիր լինելը և ապստամբությամբ պարսից և ասորեստանցիների երկիրն ավերելը: Որից հետո ասում է, թե Խոսրովը պատգամ ուղարկեց իր բնիկ երկիրը, քուշաների կողմը, որպեսզի իր տոհմացիներն իրեն օգնության գան և Արտաշիրին դիմադրեն: Բայց նրանք, ասում է, չլսեցին Խոսրովին, որովհետև ավելի հաճ ու հավան էին Արտաշիրի տերությանը, քան իրենց ազգատոհմի և եղբայրական տերությանը, և որ Խոսրովը վրեժխնդիր է լինում առանց նրանց:

Սրա վրա Ագաթանգեղոսը ավելացնում է, թե Խոսրովը տասը տարի այսպես հաճախակի ավարելով նրանց ամբողջ երկիրն ամայացնում էր: Սրանից հետո պատմում է Անակի նենգավոր գալուստը, որ հրապուրվեց Արտաշիրի խոստումից, որ նա ասաց, թե «Ձեր բնիկ սեփական Պահլավը նորից ձեզ կդարձնեմ և քեզ թագով կփառավորեմ»: Ուստի Անակը հանձն է առնում և սպանում է Խոսրովին:

Արդ՝ թեպետ Ագաթանգեղոսը համառոտ պատմեց այս անցքերը, բայց ես կամենում եմ երկար ու մանրամասն գրել այս ժամանակի պատմությունը բուն սկզբից, լի և խիտ ճշմարիտ տեղեկություններով:

ԿԸ

ԱՅՆ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱԶԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՆՑԻՑ ԶՈԿՆՎԵՅԻՆ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԸ

Սուրբ գիրքը մեզ ավանդում է, որ Ադամից սկսած քսանմեկերորդ նահապետն էր Աբրահամը, որից առաջ է եկել պարթևների ցեղը: Որովհետև Սուրբ Գիրքն ասում է, թե Սառայի մեռնելուց հետո Աբրահամը կին առավ Քետուրային, որից ծնվեցին Եմրանը և նրա եղբայրները, որոնց Աբրահամն իր կենդանության ժամանակ բաժանեց Բսահակից, ուղարկելով նրանց արևելյան երկիրը: Նրանցից սերվեց պարթևների ցեղը: Սրանցից էր Արշակ քաջը, որ մակեդոնացիներից ապստամբվելով թագավորեց քուշանաց երկրում երեսունմեկ տարի. նրանից հետո նրա Արտաշես որդին քսանվեց տարի, ապա նրա Արշակ որդին, որ կոչվեց Մեծ, որ Անտիոքոսին սպանեց և իր եղբայր Վաղարշակին հայոց վրա թագավոր դրեց՝ իր երկրորդը դարձնելով: Իսկ ինքը չվելով Բահլ, այստեղ հաստատեց իր թագավորությունը հիսուներեք տարի, այս պատճառով նրա սերունդները պահլավ կոչվեցին, ինչպես և նրա եղբայր Վաղարշակի սերունդները նախնիի անունով կոչվեցին Արշակունի:

Եվ սրանք են պահիլավիկ թագավորները: Արշակ Մեծից հետո նրա թագավորությունն առնում է Արշակը հայոց Վաղարշակ թագավորի տասներեքերորդ տարում՝ և թագավորում է երեսուն տարի, ապա Արշակը՝ երեսունմեկ տարի, նրանից հետո Արշեզը՝ քսան տարի, ապա Արշավիրը՝ քառասունվեց տարի, սա ունենում է երեք որդի և մի դուստր, ինչպես ավելի առաջ ասացի, նրանցից անդրանիկի անունն էր Արտաշես, երկրորդինը՝ Կարեն, երրորդինը՝ Սուրեն, իսկ դուստրը կոչվում էր Կոշմ:

Արդ՝ Արտաշեսը հոր մահից հետո կամեցավ իր ցեղով թագավորել եղբայրների վրա, եղբայրներն այս բանը հանձն առան ոչ այնքան աղաչական և համոզիչ խոսքերից ելնելով, որքան նա սպառնալիքով նվաճեց: Եվ Աբգարը նրանց մեջ երդումով պայման և դաշինք հաստատեց, որ թագավորի Արտաշեսը իր զավակներով, իսկ եթե նրա զարմն սպառվի, ապա եղբայրներն ստանան թագավորությունն իրենց ավագության կարգով: Եվ Արտաշեսը նրանցից այս համաձայնությունն ստանալով՝ զավառներ է նրանց պարգևում և նրանցից յուրաքանչյուր մեկի անունով ստեղծում է նախարարական ցեղեր՝ բոլոր նախարարություններից բարձր դասելով նրանց և նրանց ազգի նախնական անունը նրանց վրա պահելով, որպեսզի կոչվեն այսպես՝ Կարենի Պահիլավ, Սուրենի Պահիլավ, իսկ քույրը Ասպահապետի Պահիլավ, որովհետև նրա ամուսինը զորքերի վրա էր նշանակված: Եվ այս կարգով նրանք երկար տարիներ մնացին, մինչև որ նրանց տերությունը վերջացավ:

Բայց դու այստեղ մեզ չբամբասես իբրև ավելորդաբանի, որ մեր մի անգամ արդեն պատմածը նորից ասացինք: Բայց գիտցիր, որ մենք ցանկանալով որ ընթերցողները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, կրկնազրեցինք երկրորդելով:

ԿԹ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԷՐ ՊԱՐՍԻՅ ԱՐՏԱՇԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՅԵՂԸ ՄԻՆՉԵՎ ՎԵՐՁԸ

Արդ՝ այսուհետև անցնենք թվարկելու Արտաշեսի ցեղի թագավորներին մինչև նրանց տերության վերջանալը: Ինչպես ասացինք, Արշավիրից հետո թագավորում է Արտաշեսը երեսունչորս տարի: Ապա Դարեհը՝ երեսուն տարի, Արշակը՝ տասնինը տարի, Արտաշեսը՝ քսան տարի, Արտավանը՝ երեսունմեկ տարի: Սրան սպանեց Սասանի որդին՝ ստահրացի Արտաշիրը պարթևների թագավորությունը վերջացնելով և նրանց ժառանգության երկիրը գրավելով: Այս ժամանակի վերաբերյալ պատմիչներ շատ կան պարսից և ասորաց, նաև հույների մեջ: Որովհետև պարթևներն իրենց թագավորության սկզբից մինչև նրա դադարումը գործ ունեցան հռոմեացիների

հետ, երբեմն հնազանդությամբ, երբեմն պատերազմով, որը պատմում են Պաղեփատոսը¹³⁸, Պորփյուրը, Փիլեմոնը և ուրիշ շատերը: Բայց մենք կպատմենք Բարսումայի գրքից, որ բերեց Խորոհիբուտը:

Հ

ԹԵ ԻՆՉ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ ԿԱՆ ՊԱՀԼԱՎԻԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Խորոհիբուտը պարսից Շապուհ թագավորի քարտուղարն է եղել և ընկել է հույների ձեռքը, երբ Հուլիանոսը, որի անունն էր նաև Պառաբատոս, զորքով Տիգրոնի վրա գնաց, իսկ նրա այնտեղ մեռնելուց հետո Հորիանոսի հետ Հունաստան եկավ արքունական սպասավորների հետ միասին, մեր հավատն ընդունելով կոչվեց Եղիազար և հունարեն սովորելով գրեց Շապուհի և Հուլիանոսի գործերի պատմությունը: Սրա հետ միասին նա թարգմանեց հին թագավորների պատմությունը պարունակող մի մատյան, որ գրել էր իր գերեկից մի ումն Բարսումա, որ պարսիկները կոչում են Ռաստսոհուն¹³⁹, որտեղից առնելով մենք այս գրքում կրկնում ենք, դեն գցելով նրանց առասպելների ցնդաբանությունը: Որովհետև մենք անտեղի ենք համարում այստեղ կրկնել առասպելները.- Փափագի երազը¹⁴⁰,

138 Պաղեփատոս և Փիլեմոն պատմագիրներ հայտնի չեն: Պորփյուրիոս հայտնի է, բայց սրա պատմության հենց այս մասը անհայտ է մնում: Գուտշմիտ կարծում է, թե այս երեք անունները հիշված են եղել Բարսումայի գրքի առաջաբանում, որից օգտվել է Խորենացին:

139 Ռաստսոհուն պարսկերեն բարդ բառ է, ռաստ- ճշմարիտ, և սոհուն- խոսք, ուրեմն ռաստսոհուն նշանակում է ճշմարտախոս:

140 Բնագրում գրված է «երագոյն փափագոյ»: Հին տպագրությունները Փափագոյ բառը գրում են փոքր գրով (փափագոյ), համարելով հասարակ անուն, ըստ այսմ էլ բոլոր թարգմանիչները սխալ էին թարգմանել այս խոսքը: Միայն Ստեփանեն, օգտվելով Ք. Պատկանյանի ցուցմունքից (Աշխարհացոյցի ռուս. թարգմ. էջ 61), առաջին անգամ ուղիղ թարգմանեց, Փափագն ընդունելով իբրև հատուկ անուն: Ըստ պարսկական ավանդության՝ այս Փափագը կամ Պապեքը, երագում տեսնելով, որ Սասանից մի նշանավոր մարդ է ծնվելու՝ իր կնոջն հորդորել է նրա հետ զուգավորվել, այդ նշանավոր մարդու մայրը դառնալու համար: Այս զուգավորությունից ծնվում է Արտաշիրը, որ կոչվում է Բաբագան: Արտաշիր Բաբագանի առասպելը պահլավերենից հայերեն է թարգմանել դոկտ. Թիրաքյան (Փարիզ, 1907 թվ.), որի մեջ կան այն բոլոր մանրամասնությունները, ինչ որ Խորենացին հաջորդ տողերում բերում է: Խորենացու աղբյուրն այստեղ Բարսուման է: Գուտշմիտը գտնում է, որ ինչ որ Խորենացին բերում է Արտաշիր Սասանյանի երիտասարդության մասին՝ հար և նման է Ֆիրդուսիի պատմածին, միայն ավելի ճիշտ գունավորված և ավելի հնության կերպարանքով:

Մասանից մանվածապատ հուր դուրս գալը, հոտը պատելը, լուսնակը, կախարդների, այսինքն՝ քավոյանների նախագուշակությունը և սրանից հետո պատահածները, Արտաշիրի պոռնկական խորհուրդը սպանությամբ հանդերձ, մոզի աղջկա անմիտ հանճարաբանությունը նոխազի մասին և բոլոր մնացածը, նաև այծի ծիծ տալը երեխային արծվի հովանու ներքո, ագռավի գուշակությունը, գերապանծ առյուծի պահպանությունը գայլի սպասավորությամբ, և քաջ մենամարտությունը, և ինչ որ այլաբանության կարգին է պատկանում: Մենք միայն ստույգը կգրենք, ճշմարտության վայել պատմությունը:

ՀԱ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ՈՐՈՎ ՄՏԱԴԻՐ ԷՐ ՕԳՆԵԼ

ԱՐՏԱՎԱՆԻՆ

Երբ Մասանի որդի Արտաշեսը Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում են Ասպահապետի և Սուրենի պահլավ, նախանձ պահած լինելով իրենց հարազատ ազգից թագավորած ցեղի դեմ, որ Արտաշեսին էր, հոժարությամբ ընդունեցին Մասանի որդի Արտաշիրի թագավորությունը: Բայց Կարեն Պահլավի տունը հավատարմություն պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգականությունը, պատերազմով դիմադրեցին Մասանի որդի Արտաշիրին: Բայց դեռ ավելի առաջ Հայոց Խոսրով թագավորը, հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, աճապարեց օգնության գալու Արտավանին, եթե հնար լինի՝ շտապել ազատելու գոնե միայն Արտավանին:

Բայց երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը, բոլոր պարսից զորքերի և նախարարների միաբանությունը Արտաշիրի հետ, ինչպես և իր ազգի՝ պարթևների և պահլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից: Ուստի Խոսրովը սրա մոտ պատգամավորներ ուղարկելով՝ մեծ տրտմությամբ ու վշտով վերադառնում է մեր երկիրը: Եվ իսկույն շտապով ծանուցանում է հռոմեացիների Փիլիպպոս կայսրին, նրանից օգնություն խնդրելով:

ՀԲ

ԽՈՍՐՈՎԸ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՑ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՎ ԴԻՄՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ

Փիլիպպոսը՝ իր թագավորության մեջ խռովություն ծագած լինելով, չկարողացավ հռոմեացիների գնդերը զբաղեցնել Խոսրովին օժանդակելու համար, բայց նրան օգնեց, զրոյամբ հրամայելով, որ բոլոր կողմերից նրան օգնեն: Այսպիսի հրաման ստանալով՝ նրան օգնության են հասնում Եգիպտոսից և անապատից սկսած մինչև Պոնտոսի ծովեզրյա կողմերը: Խոսրովը այսքան բազմություն ձեռք բերելով՝ դիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում է փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ երկրները:

Դարձյալ պատգամավորներ է ուղարկում իր տոհմային պարթև և պահլավիկ ազգերին և քուշանաց երկրները բոլոր զորքերին, որ գան իր մոտ Արտաշիրից վրեժ առնելու, և հետո ինքը նրանցից արժանավորին կթագավորեցնե, որպեսզի տերությունը նրանց ձեռքից դուրս չգա: Իսկ նրանք վերը հիշատակված Ասպահապետի և Սուրենի պահլավները չհամաձայնեցին, որի պատճառով Խոսրովը մեր երկիրը վերադարձավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած հաղթության վրա, որքան ցավելով իր ազգականների հրաժարվելու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք գնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազգական Վեհսաճանը իր Կարենյան Պահլավ ցեղով, Արտաշիրին չհնազանդվեց, այլ քո կոչին անսալով, գալիս է քեզ մոտ:

ՀԳ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՐԿԻՆ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ՝ ԱՌԱՆՑ ՀՌՈՇԱՅԻՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ

Խոսրովը թեպետ շատ ուրախացավ, լսելով իր ազգականների գալստյան լուրը, բայց այս ուրախությունը երկար չտևեց, որովհետև շուտով հասավ բոթը, թե Արտաշիրն անձամբ միաբանված զորքերով հետամուտ է եղել և կոտորել է Կարենյան Պահլավի ցեղը, բոլոր արուններին ոչնչացնելով, երիտասարդներից սկսած մինչև կաթնակերները, բացի մի երեխայից, որին ազատեց նրանց տանը հավատարիմ մեկը Բուրզ անունով և փախցրեց քուշանաց երկիրը և հանձնեց նրա մի քանի հզոր

ազգականներին: Արտաշիրը շատ ջանաց ու խնդրեց, որ այդ երեխան իր ձեռքը տան, բայց չհաջողվեց, որովհետև ազգականները միաբան մերժեցին, այնպես որ Արտաշիրն ակամայից երդվեց, որ երեխային վտանգ չի հասնի: Այս առթիվ պարսիկները բյուր առասպելներ շինեցին նրա մասին, որ անբան անասուններն սպասավորելիս են եղել երեխային: Սա Պերոզամատն է, Կամսարականների ցեղի նախնին, որի մասին իր տեղում կպատմենք:

Բայց մենք դառնանք այն անցքերին, որ տեղի ունեցան Կարենյան Պահլավի ցեղի կոտորածից հետո, որի վրեժը պահանջեց Խոսրով թագավորը ոչ թույլ չափով: Թեպետև Փիլիպպոսը վախճանվել էր և հռոմեացիների թագավորությունը շփոթության մեջ էր ընկել և մեկը մյուսի ձեռքից խլում էին տերությունը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Դեկիոս, Գալլոս և Վաղերիանոս կայսրները, որոնք Խոսրովին չօգնեցին, բայց նա իր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնությամբ Արտաշիրին հաղթեց և հալածելով քշեց մինչև Հնդկաստան:

ՀԴ

ԱՆԱԿԻ ԳԱԼՍՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՎ Ս.ԳՐԻԳՈՐԻ ՀՂԱՅՈՒՄԸ

Այսպես Արտաշիրը Խոսրովից մինչև Հնդկաստան փախչելով և շատ նեղվելով՝ մեծամեծ խոստումներ էր անում նախարարներին, եթե մեկն իրեն ազատի նրանից կամ դեղերի միջոցով, կամ գաղտնապես սրով սպանելով, զանազան տեսակ պատիվներ էր խոստանում: «Մանավանդ ձեզ, պարթևագուններիդ, ասում է նա, կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա դեմ դավ սարքել սիրո պատրվակով, ազգականության պատճառով նա ձեզ կվստահանա և կպատրվի»: Նրանց խոստանում էր վերադարձնել բուն պարթևական տունը, որ կոչվում էր պահլավ, արքայանիստ Բահլ քաղաքը և ամբողջ քուշանաց երկիրը: Նաև խոստանում էր թագավորական ձև և պատիվներ, արյաց աշխարհի կեսը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստումներից հրապուրվելով Անակը, որ Սուրենյան պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում Խոսրովին սպանել: Եվ կեղծելով թե գաղթում է, փախչում է Արտաշիրից, նրան ձևի համար հետամուտ են լինում պարսից զորքերը և իբրև թե փախցնելով քշում են Ասորեստանով, բերում հանում են Ատրպատականի սահմանների մոտ Կորդոքի միջով: Մեծն Խոսրովը ուտեացոց զավառում այս բանը լսելով՝ կարծում է, թե Կարենյաններն են եկողները և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնության:

Սրանք Անակլին պատահելով՝ թագավորի հրամանով նրան տանում են Արտագ կոչված գավառը, մի դաշտավայր տեղ, որտեղ հայտնվեցին մեր Մեծ և Սուրբ Թադեոս առաքյալի նշխարները:

Այստեղ ես հիշում եմ սքանչելի ծերի ¹⁴¹ զրույցը, որ ասում է. «Նախնիքներից սովորություն ունեւ այս զրույցները հիշատակել սերունդից սերունդ առնելով, ինչպես Օլիմպիոդորի զրույցները Տարոնի և Սիմ լեռան մասին»: Արդ՝ երբ Անակը բնակվում էր Արտագի դաշտում, նրա գիշերելու տեղը խորանի ներսի դին, պատահեց Սուրբ առաքյալի գերեզմանի մոտ անկողինը, և ասում են, այստեղ է հղություն առել մեր Սուրբ և Մեծ Լուսավորիչը: Ուստի և նույն առաքյալի շնորհն ստացավ նա, որ նրա հանգստարանի մոտ գոյություն գտավ և նրա հոգևոր մշակության պակասը լրացրեց:

Անակի Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում նա սպանում է Խոսրովին, որ թագավորեց քառասունութ տարի: Ինքը Անակը և բոլոր յուրայինները մեռնում են: Աստծու նախախնամությունը պահում է միայն սրան, որ կարելի է ասել Աստծու կամքով և առաքյալի շնորհիվ ստեղծվեց կամ լուսավորվեց մոր արգանդումը, որին և տվեց նա իր առաքելական շնորհը: Իսկ այս զրույցներից մնացածները քեզ կպատմի Ագաթանգեղոսը:

ՀԵ

ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓԵՐՄԵԼԻԱՆՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կապադովկյան Կեսարիայի Փերմելիանոս եպիսկոպոսը¹⁴² սքանչելի էր ուսումնասեր լինելով, որ և երեխա հասակում Որդինեսի մոտ գնաց ուսանելու: Նա շատ գրվածքներ գրեց, որոնցից մեկն է պատմությունը եկեղեցու հալածանքների, որ նախ ծագեց

141 Ում նկատի ունի Պատմահայրը «սքանչելի ծեր» ասելով՝ հայտնի չէ, կարծում են, թե նա նկատի ունի Սահակ Պարթև կաթողիկոսին, իր ուսուցչին:

142 Փերմելիանոս եպիսկոպոսի մասին տեղեկությունները Խորենացին առնում է Եվսեբիոսի Եկեղեցիական պատմությունից: Նրա գրած պատմության մասին Եվսեբիոսը տեղեկություն չի հաղորդում:

Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի¹⁴³ ժամանակ և վերջը՝ Դիոկղետիանոսի օրերում, կցելով նաև թագավորների գործերը: Այս գրքում նա ասում է, թե ալեքսանդրացիների տասնվեցերորդ եպիսկոպոսն եղավ Պետրոսը, որ նահատակվեց հալածանքի իններորդ տարում: Նույնպես գրում է, թե երկրումն էլ շատերը նահատակվեցին Խոսրովի ձեռքով, նույնպես և նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի և կարգին չի պատմում, ոչ անուններն է նշում և ոչ էլ նահատակության տեղերը, ուստի մենք էլ կարևոր չհամարեցինք կրկնել: Նույնպես գրում է, թե Սներոսի որդի Անտոնիոսը պատերազմել է Միջագետքում պարսից Վաղարշ թագավորի հետ և մեռել է Եդեսիայի և Խառանի միջև, իսկ մեր Խոսրովը ոչ մեկի կողմը չի անցել: Իսկ ինչ որ նա պատմում է Խոսրովի մահից հետո մինչև Տրդատի թագավորելը, անիշխանության տարիների մասին, մենք ստույգ համարելով կրկնում ենք քեզ համար համառոտ խոսքերով: Իսկ ինչ որ կատարվել է Տրդատի թագավորության ժամանակ և նրանից հետո մենք ոչ անփութությամբ և անզգուշությամբ վրիպելով ոչ կամավոր սխալով նրա մեջ պատմություններ սարքելով, այլ հետևելով հունաց դիվանների մատենագիրների հիշատակություններին, և սրանց նմանությամբ իմաստուն և հնախոս բանասեր մարդկանց հաղորդումներին, ստույգ տեղեկացանք և արդարապես քեզ պատմեցինք:

ՀԶ

ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՄԵԶ ՎՐԱ ԳԱԼԸ ԵՎ ՏԱԿԻՏՈՍԻՆ ՀԱՂԹԵԼԸ

143 Դեկոս, հռոմեական կայսր, սպանվեց մի պատերազմում գոթերի հետ 251- ին: Հայտնի է իբրև քրիստոնեության հալածիչ:- Մաքսիմիանոս, Կեսար և ապա հռոմեական կայսր, փախավ իր որդուց և սպանվեց 310 թվին: Դիոկղետիանոս, Հռոմեացիների կայսր 284-305, նույնպես հայտնի է քրիստոնեության դեմ հարուցած հալածանքներով: Նրանից Տրդատն ստացավ Հայաստանի թագը: - Որիգինես - ամենաուսյալ և ամենաբեղմնավոր քրիստոնյա մատենագիրը: Ծնված Ալեքսանդրիայում 185 թվին, մեռավ 254 թվին՝ Դեկոսից քրիստոնեության պատճառով կրած չարչարանքների և բանտարկության հետևանքով: Գրել է մեծ քանակությամբ դավանաբանական և մեկնաբանական գրվածքներ, նրա ամենանշանավոր աշխատանքն է - Վեցիջեանը – հին կտակարանը տուն առ տուն արտագրված - եբրայերեն լեզվով ու գրերով, եբրայեցերեն լեզվով, բայց հունարեն գրերով և չորս հունական թարգմանություններով, որոնցից մեկն իր յոթանասնից թարգմանությունը: - Խառան քաղաք Միջագետքի հյուսիս արևմուտքում, Եդեսիայից մի օրվա ճանապրհով հեռու դեպի հարավ-արևելք:

Նույն մարդն ասում է, թե Խոսրովի սրախողխող լինելուց հետո հայոց նախարարները միաբանելով՝ իրենց օգնության են կանչում Փոյուզիայում գտնվող հունաց զորքերը՝ պարսիկներին դիմադրելու և Հայաստանը պաշտպանելու համար։ Եվ իսկույն իմաց տվին Վաղերիանոս կայսրին։ Բայց որովհետև զորքերը Դանուբ գետն անցնելով շատ զավառներ գերեցին և Կյուկղագի կղզիները¹⁴⁴ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը չի կարողանում մեր երկիրը հովանավորել, նաև նրա կյանքն էլ կարճ է տևում, և նրանից թագավորությունն առնում է Կղավդիոսը և նրանից հետո Ավրեղիանոսը, արագ - արագ իրար հաջորդելով, նույնիսկ ամիսներով թագավորեցին Կյունտոս և Տակիտոս և Փղոռիանոս եղբայրները։

Այս պատճառով Արտաշիրը համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, հունաց զորքերը փախցրեց և մեր երկրի մեծագույն մասը գերելով ավերակ դարձրեց։ Հայոց նախարարները Արշակունյաց ցեղի հետ նրանից խուսափելով գաղթում ապավինում էին հույներին, որոնցից մեկն էր և Արտավազդ Մանդակունին, որ Խոսրովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում է կայսեր դուռը։ Ուստի Տակիտոսը հարկադրված գալիս է Արտաշիրի վրա Պոնտոսի կողմերը, իսկ իր եղբոր՝ Փղոռիանոսին ուրիշ գնդով ուղարկում է դեպի Կիլիկիա։ Իսկ Արտաշիրը Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է, որ և յուրախններից սպանվում է պոնտացիների Ճանյուքում, այսինքն Խաղտիքում, այսպես և նրա Փղոռիանոս եղբայրն սպանվում է Տարսոնում ութսունութ օր հետո։

ՀԷ

ՊԱՐՄԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵԶ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՐԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՐԵԿԱՐԳ ՊԱՀԵԼԸ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ

Բայց հույների վրա թագավորեց Պոռբոսը և Արտաշիրի հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր երկիրը բաժանում է, սահմանացույց փոսեր կտրելով։ Արտաշիրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, գաղթածներին ետ դարձրեց, ամուր տեղերը ապավինվածներին ներքև իջեցրեց, բացի Ամատունյաց ցեղի Օտա անունով մի նախարարից, որ Սլկունյաց ցեղի փեսա էր և սնուցանում էր Խոսրովի դուստր Խոսրովիդուխտին Անի ամրոցում, իբրև մի որջում հանդարտ թաքնվելով։

144 Կիւկղաղա (հունարէն = շրջանային) մանր կղզիների արշիպելագոս է ընկած միջին և հարավային Հունաստանի և Փոքր-Ասիայի արևմտյան ափերի միջև, թվով 20- ից ավելի։